

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De return of ouderwetse debatten? Recente trends in het onderzoek naar ambachtsgilden

Munck, Bert de

Citation

Munck, B. de. (2010). De return of ouderwetse debatten? Recente trends in het onderzoek naar ambachtsgilden. *Leidschrift : Eendracht Maakt Macht. De Rol Van Instituties Voor Collectieve Actie In De Vroegmoderne Samenleving*, 25(September), 73-95. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72786>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72786>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *De return of onderwetse debatten? Recente trends in het onderzoek naar ambachtsgilden*

Auteur/Author: Bert De Munck

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 25.2 (Leiden 2010) 73-95

© 2010 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the editorial board.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al ruim twintig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be order by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Ligt
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

De return of ouderwetse debatten? Recente trends in het onderzoek naar ambachtsgilden

Bert De Munck

In recent historisch onderzoek is onze visie op de middeleeuwse en vroegmoderne ambachtsgilden drastisch veranderd.¹ Ambachtsgilden worden nu niet langer gezien als verstarde en inerte organisaties die de werking van de vrije markt belemmerden en oligarchische groepen toestonden de macht te monopoliseren. Vanuit economisch perspectief worden ze nu juist gezien als organisaties die noodzakelijk waren voor de goede werking van de marktmechanismen. Vanuit politiek oogpunt worden ze benaderd als onderdeel van een in de (late) middeleeuwen ontluikende *civil society* en bijgevolg als deel van de ontstaansvoorwaarden voor een modern politiek bestel. Dit essay wil een aantal kanttekeningen bij deze historiografische evoluties plaatsen vanuit het perspectief van onderzoek naar de ambachtsgilden in de Lage Landen. Ik behandel eerst het economisch en vervolgens het politieke perspectief.

Ambachtsgilden en economische expansie

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat de economische expansie en verdere ontplooiing van het handelskapitalisme in de vroegmoderne periode gepaard ging met een expansie en ontplooiing van het ambachtswezen. In kwantitatieve zin steeg het aantal ambachtsgilden in perioden van economische groei, wat concreet wil zeggen dat het aantal ambachtsgilden in de Zuidelijke Nederlanden sneller naar een hoogtepunt groeide (in de zestiende eeuw) dan in de Noordelijke Nederlanden (in de zeventiende eeuw). Binnen deze regio's kan er een onderscheid worden gemaakt tussen gewesten waarin de ambachtsgilden vroeger ontstonden, zoals in het graafschap Vlaanderen en vervolgens Brabant in het Zuiden en Holland en Zeeland in het Noorden, en gewesten waar dat met enige vertraging

¹ Ik gebruik de term ambachtsgilden als compromis tussen de term 'ambachten' (de term die in Vlaanderen meestal wordt gehanteerd) en de term 'gilden' (de term die in Nederland gebruikelijk is). Het gaat in dit artikel voornamelijk over producerende en (in mindere mate) kleinhandelsgilden, met uitsluiting van koopliedengilden.

gebeurde.² Veel heeft te maken met de chronologie van verstedelijkingsprocessen, maar tot op zekere hoogte (dat wil zeggen tot bij een bepaald plafond) steeg het aantal ambachtsgilden ook in verhouding tot het aantal inwoners, zodat demografische groei (in de steden) alleen deze ontwikkeling niet lijkt te kunnen verklaren. Betekent dit echter dat ambachtsgilden ook hebben bijgedragen aan economische groei en modernisering? Daarover zijn de meningen in het internationale debat erg verdeeld.

Vertrekkende van relatief nieuwe inzichten uit de zogenaamde *new institutional economics* hebben meerdere historici geargumenteed dat ambachtsgilden inderdaad de economische efficiëntie of slagkracht hebben vergroot of dat ze daar althans de potentie voor hadden.³ Om te beginnen is geopperd dat hun kwaliteitszorg en de daarmee samenhangende keurmerken het mogelijk maakten het probleem van de informatieasymmetrie te overwinnen.⁴ Dit probleem komt er op neer dat er aan de kant van de kopers of consumenten een gebrek aan vertrouwen in het product heerst als gevolg van een gebrek aan informatie over de kwaliteit ervan. Het resultaat is dat goede producten uit de markt verdwijnen omdat producenten of verkopers uiteindelijk ook geen reden meer zien om een goed product aan te bieden (aangezien consumenten of kopers toch niet bereid zijn ervoor te betalen, *adverse selection* in het jargon). Door de productkwaliteit te controleren – wat zowel vooraf, via een verplichte leertijd en meesterproef, als achteraf, door systematische controles van afgewerkte producten, werkplaatsbezoeken en dergelijke, kon gebeuren – zouden ambachtsgilden erin geslaagd zijn dit probleem op te lossen.⁵ Meer nog, het zou hen hebben toegelaten nicheproducten te

² B. De Munck, P. Lourens en J. Lucassen, 'The guilds in the Northern and the Southern Netherlands: a comparative perspective' in: C. Lis e.a., *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Londen 2006) 32-73.

³ Een recente status quaestionis in: S.R. Epstein en M. Prak ed., *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800* (Cambridge 2008). Zie ook J.L. van Zanden, *The long road to the industrial revolution. The European economy in a global perspective* (Leiden 2009) 32-68.

⁴ Voor het belang van het 'kwaliteitsprobleem' voor de ambachtsgilden, zie: B. Gustafsson, 'The rise and economic behaviour of medieval craft guilds', *Scandinavian Economic History Review* 35 (1987) 1-40.

⁵ S.R. Epstein, 'Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion', *Economic History Review* 61.1 (2008), 155-174; 157-159.

creëren waarmee ze ook op verafgelegen markten competitief waren ('monopolistische competitie' in het jargon).⁶

In een veel geciteerd artikel heeft Stephan R. Epstein zelfs geopperd dat ambachtsgilden op lange termijn een superieure ontwikkeling van 'menselijk kapitaal' en technologische kennis hebben veroorzaakt. Het bestaan van een leertijd zou er met name voor hebben gezorgd dat de drempel om in een leertijd te investeren zowel voor meesters als voor leerlingen lager werd. Leerlingen konden er dankzij de ambachtsgilden zeker van zijn dat ze daadwerkelijk zouden leren, in plaats van te worden uitgebuit als een goedkope arbeider. Bovendien hadden ze na hun leertijd uitzicht op een geprivilegieerde toegang tot de arbeidsmarkt (als meester of vrije gezel), wat hen kan hebben gestimuleerd om überhaupt een leertijd aan te gaan, in plaats van meteen te gaan werken als ongeschoolde arbeider. Voor meesters losten ambachtsgilden het zogenaamde *free-rider* probleem op, onder meer door te verbieden dat leerlingen door andere meesters (die niet in een opleiding hadden geïnvesteerd) zouden worden afgesnoept. Het bestaan van een verplichte leertermijn, de beloning voor de leerling bij afloop van de termijn en zelfs het vooraf betaalde registratiegeld zouden er bovendien voor hebben gezorgd dat de leerling minder snel geneigd was om te gaan lopen. Dit was cruciaal omdat een meester hoopte op een *return* in de vorm van goedkope arbeid na de opleiding van de leerling.⁷ Kortom, het bestaan van een monopolie – of liever: een 'arbeidsmarktmonopsonie' – zou ervoor hebben gezorgd dat geschoolde arbeid en technische vaardigheden goedkoper werden.⁸

⁶ Voor de textielsector in de Nederlanden, zie J. Munro, 'Industrial protectionism in medieval Flanders: urban or national?' in: H.A. Miskimin, D. Herlihy en A.L. Udovitch ed., *The medieval city* (New Haven 1977) 229-267; idem, 'Urban regulation and monopolistic competition in the textile industries of the late-medieval low countries' in: E. Aerts en J. Munro ed., *Textiles of the Low Countries in European economic history* (Leuven 1990) 41-50. Zie verder ook G. Richardson, 'A tale of two theories. Monopolies and guilds in medieval England and modern imagination', *Journal of History of Economic Thoughts* 23.2 (2001), 217-242; idem, 'Guilds, laws, and markets for manufactured merchandise in late medieval England', *Explorations in Economic History* 41 (2004) 1-25.

⁷ S.R. Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship, and technological change in pre-industrial Europe', *Journal of Economic History* 58.3 (1998), 684-713. Het artikel werd recent herdrukt in Epstein en Prak ed., *Guilds, innovation*.

⁸ J.L. van Zanden heeft onlangs getracht dit empirisch te onderbouwen via comparatief onderzoek naar de zogenaamde *skill premium*, dit is het verschil in lonen

Deze theorieën oefenen een zeer stimulerende en prikkelende invloed uit op het onderzoek, maar het is bijzonder moeilijk om ze empirisch te toetsen. Dat vereist immers een vergelijking tussen een situatie met en zonder ambachtsgilden, terwijl de overige variabelen die mogelijk een invloed hadden op economische groei en efficiëntie niet mogen verschillen. Zo'n situatie bestaat gewoonweg niet, wat ervoor zorgt dat het formuleren van dergelijke theorieën altijd een beetje vrijblijvend blijft. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat er ook hevige weerstand is ontstaan. Onder meer Sheilagh Ogilvie heeft met haar kritieken de aandacht getrokken.⁹ Volgens haar moeten de reguleringen van ambachtsgilden worden begrepen vanuit het perspectief van *distributional conflicts* – dus conflicten over (het verdelen van) middelen en winsten. Onder meer in een hevige discussie met Epstein heeft Ogilvie teruggegrepen naar oudere inzichten waarin ambachtsgilden worden gezien als monopolistische organisaties die de toegang tot markten en de winsten trachtten te maximaliseren voor een geprivilegieerde groep meesters (of handelaars).¹⁰

Hoewel Ogilvie op haar beurt scherp is bekritiseerd wegens het atypische karakter van haar eigen casus – het ging in het westelijke Zwarte Woud niet om textiel van hoge kwaliteit en de collectieve organisaties in de proto-industriële Württemberg regio waren niet gecontroleerd door meesters maar door handelaars¹¹ – heeft ze mijns inziens op enkele belangrijke pijnpunten gewezen in het denken van Epstein en anderen (waaronder ook Avner Greif, die onder meer het heilzame karakter van

voor geschoolde en ongeschoolde arbeiders. Zie J.L. van Zanden, 'De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de Europese kenniseconomie. Over de prijs en het aanbod van kennis vóór de Industriële Revolutie', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2.1 (2005), 105-120; idem, *The long road*, 177-204.

⁹ S. Ogilvie, *State corporatism and proto-industry. The Württemberg Black Forest, 1580–1797* (Cambridge 1997); idem, *A bitter living: women, markets, and social capital in early modern Germany* (Oxford, 2004); idem, 'Guilds, efficiency and social capital: evidence from German proto-Industry', *Economic History Review* 57.2 (2004), 286-333.

¹⁰ S. Ogilvie, "Whatever is, is right?" Economic institutions in pre-industrial Europe', *Economic History Review* 60:4 (2007), 649-684; Epstein, 'Craft guilds'; S. Ogilvie, 'Rehabilitating the guilds: a reply', *Economic History Review* 61.1 (2008), 175-182.

¹¹ U. Pfister, 'Craft guilds, theory of the firm, and early modern proto-industry' in: Epstein en Prak ed., *Guilds, innovation*, 25-51: 46-47; C. Lis en H. Soly, 'Subcontracting in guild-based export trades, thirteenth-eighteenth centuries', in Epstein en Prak ed., *Guilds, innovation*, 81-113: 99.

koopliedengilden heeft trachten aan te tonen). Onder meer de rol van culturele factoren is verre van opgehelderd. Economische historici zetten hoog in op de rol van cultuur in het afdwingen van contracten. Sommigen maken daarbij een onderscheid tussen *self-enforcing contracts*, waarbij de angst voor reputatieverlies of sancties in de lokale gemeenschap een voldoende grote stimulant zijn om het contract uit te dienen, en *third party enforcement*, waarbij een externe instelling zoals een overheid nodig is als stok achter de deur.¹² In het geval van intermediaire instellingen, zoals kooplieden- en ambachtsgilden, is het verre van duidelijk hoe ze precies moeten worden begrepen.

Verscheidene historici gaan er, in de traditie van Max Weber, ook vandaag nog van uit dat culturele verschillen de (Noordwest-)Europese voorsprong en dominantie kunnen verklaren.¹³ Dat is zelfs het geval voor historici die de oorsprong daarvan zoeken in de middeleeuwen, lang voor het ontstaan van het protestantisme (dat voor Weber doorslaggevend was) en moderne politieke instellingen (die voor economen als Douglass North belangrijk blijven).¹⁴ Sommigen gaan daarbij zo ver culturele waarden en normen te zien als ‘endogeen’ aan het economische gebeuren, dat wil zeggen dat ze binnen een kader van (herhaalde) economische transacties ontstaan. Zowel instellingen als cultuur worden dan als het ware gereduceerd tot een antwoord op economische noden – voornamelijk dan de behoefte aan vertrouwen in de mechanismen die contracten afdwingen.¹⁵ Maar de evolutie van zowel culturele waardepatronen als instellingen zoals ambachtsgilden stond minstens gedeeltelijk los van het economische gebeuren, en ze evolueerden ook niet noodzakelijk in de richting van een toenemende efficiëntie. Bovendien *verandert* de relatie tussen cultuur en economie (en politiek) ook doorheen de geschiedenis. Hoe dan de relatie tussen cultuur en economie begrijpen? En welke rol spelen sociale en politieke elementen?

¹² Bijvoorbeeld. J. Humphries, ‘English apprenticeship: A neglected factor in the first industrial revolution’, in P.A. David en M. Thomas ed., *The economic future in historical perspective* (Oxford 2003) 73-102: 82.

¹³ Zie bijvoorbeeld D.S. Landes, *The wealth and poverty of nations: Why some are so rich and some so poor* (New York 1998).

¹⁴ Het meest geciteerde boek momenteel is A. Greif, *Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade* (Cambridge 2006).

¹⁵ Zie Ogilvie, “Whatever is, is right?”.

Economische problemen en politieke motieven

Een mogelijke oplossing bestaat er volgens mij in te onderzoeken wat de motieven van de betrokkenen zelf waren toen ze ambachtsgilden of specifieke regels van de gilden installeerden. De eerste vraag die dan opkomt, is wie er met betrekking tot economische regelgeving de touwtjes in handen had. In de Noordelijke Nederlanden, zeker in exportgerichte nijverheden zoals de textielsector, waren dat vaak de stedelijke overheden, die bovendien vaak de mercantiele belangen van grote handelaars dienden.¹⁶ Onder meer in Leiden ging dit zo ver dat er geen ambachtsgilden bestonden, maar neringen. Van een nering werden producenten automatisch lid, maar zonder dat ze de organisatie als een politiek instrument konden gebruiken. Integendeel, een nering was een instrument in handen van stedelijke autoriteiten en handelaars die er de productie mee reguleerden en superviseerden.¹⁷ Vanuit economisch perspectief kan dit worden gekoppeld aan het door Ulrich Pfister beschreven model, waarin corporatieve organen als een soort firma fungeerden. Volgens Pfister konden vroegmoderne economische instellingen transactiekosten internaliseren, net zoals hedendaagse firma's dat doen. Via ambachtsgilden of neringen konden immers niet enkel collectieve contracten worden afgesloten, maar kon ook een soort verticale integratie worden gerealiseerd en konden problemen met betrekking tot het superviseren en controleren van productkwaliteit worden gedelegeerd.¹⁸ Ook hier is het uiteraard onmogelijk om de werkelijke effecten te meten, maar met de huidige stand van het onderzoek lijkt het er alleszins wel op dat corporatieve organisaties

¹⁶ Voor de verschillen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, zie vooral het werk van C. Lis en H. Soly, waaronder hun inleiding in het boek Lis e.a. ed., *Craft guilds*. Verder ook C. Lis en H. Soly, 'Different paths of development. Capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the middle ages and the early modern period', *Review* 20 (1997) 211-242; idem, 'Die Zünfte in den Österreichischen Niederlanden' in: H.-G. Haupt, ed., *Das Ende der Zünfte. Ein europäischer Vergleich* (Göttingen 2002) 155-180; idem, 'Export industries, craft guilds and capitalist trajectories' in: Lis e.a. ed., *Craft guilds*, 107-132; idem, 'Subcontracting in guild-based export trades, thirteenth-eighteenth century' in: Epstein en Prak, ed., *Guilds, innovation*, 81-113.

¹⁷ C. Lis en H. Soly, 'Craft guilds in comparative perspective: a survey' in: Lis e.a. ed., *Craft guilds*, 1-31: 15.

¹⁸ Ulrich Pfister, 'Craft guilds, theory'.

in de Noordelijke Nederlanden eerder instrumenten waren in handen van grote handelaren in plaats van producerende meesters. Zowel de maxima op de bedrijfsgrootte als het verbod op het handel drijven voor meesters, kunnen in die zin worden begrepen.¹⁹

In de Zuidelijke Nederlanden was de situatie helemaal anders. Door zowel het vroegere ontstaan van de ambachtsgilden in vooral Vlaanderen en Brabant (dertiende tot vijftiende eeuw) als de specifieke machtsbalans tussen stedelijke en lokale overheden in de eeuwen die daarop volgden, zijn ambachtsgilden er relatief machtige instellingen geworden en gebleven.²⁰ Op lange termijn was dat vooral in Brabant het geval, waar de centrale overheden wegens het bestaan van sterke constitutionele teksten en tradities meer dan elders hebben gearzeld om de macht van het middenveld te breken. Tegelijk hadden producerende meesters binnen de corporatieve instellingen meer macht – met dien verstande dat er belangrijke conflicten waren tussen grote en kleine meesters. Terwijl grote meesters meer mogelijkheden hadden om kapitaal te accumuleren (ze konden zelf handel drijven en andere meesters voor zich in onderaanneming laten werken) verzetten kleine meesters zich vaak tegen de hieruit resulterende concentratietendensen. Niet zelden vonden zij bondgenoten in de grote handelaars, die zich – om andere redenen – eveneens verzetten tegen de groeiende economische macht van grote meesters.²¹

Uit dergelijke conflicten blijkt dat middeleeuwse en vroegmoderne ambachtsgilden niet alleen vanuit economisch perspectief begrepen mogen worden. De motieven van de betrokken ondernemers en handelaars waren vaak inderdaad *distributional* van aard, en de regelgeving het gevolg van specifieke machtsbalansen. Uit mijn eigen onderzoek naar ambachtsgilden in de Antwerpse gouden eeuw blijkt duidelijk dat regels als de verplichte leertijd en de meesterproef niet werden ingesteld om een economisch

¹⁹ Lis en Soly, 'Craft guilds', 16.

²⁰ Lees onder meer P. Lambrechts en J.-P. Sosson ed., *Les métiers au Moyen Age. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-La-Neuve 1994); M. Boone en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries' in: K. Davids en J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134; M. Jacobs, 'De ambachten in Brabant en Mechelen (12de eeuw-1795)' in: R. Van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* vol. 2 (Brussel 2000) 558-624.

²¹ Lis en Soly, 'Craft guilds', 16-17.

probleem op te lossen, maar wel om handelaars te beletten zich met de productie in te laten. Het probleem was dat handelaars de arbeidsmarktmonopsonie van meesters omzeilden door ofwel zelf ook leerlingen en gezellen aan te werven ofwel meesters in loondienst aan te nemen in plaats van hun afgewerkte producten aan te kopen. Het ziet ernaar uit dat de leertijd werd geïnstalleerd omdat het anders volstond om intredegeld te betalen om zelf ook formeel meester te worden. Toen bleek dat buitenstaanders desondanks nog steeds onterecht meester werden (ze konden zich simpelweg als leerling registreren en het aantal jaren verplichte leertijd afwachten zonder echt bij een meester te leren) werd de meesterproef geïnstalleerd. Toen dat ook niet werkte, werd het voor leerlingen ook verplicht in te wonen.²²

Strikt genomen kan op basis hiervan nog steeds niet worden uitgesloten dat ambachtsgilden economisch gunstige effecten hebben gesorteerd. De gunstige effecten waar Epstein op wijst kunnen best een onbedoeld gevolg geweest zijn van reguleringen die vanuit sociale of politieke motieven tot stand waren gekomen. Het afdwingen van een arbeidsmarktmonopsonie had automatisch tot gevolg dat vrijbuiters werden uitgesloten en had dus misschien ongewild als resultaat dat de drempel om te investeren in een leertijd lager werd.²³ Persoonlijk ben ik echter geneigd eventuele gunstige economische effecten van ambachtsgilden te zoeken in de impact van deze organisaties op productkwaliteit. Niet alleen was de voorgeschreven leertermijn (althans in Antwerpen) vaak korter dan de leertijd die in private leercontracten werd overeengekomen, in een context van toenemende specialisering en toenemende mobiliteit op de arbeidsmarkt moet zowel een uniforme leertermijn als een gestandaardiseerde meesterproef zeer problematisch geweest zijn. Leerlingen hadden vaak immers reeds bepaalde (basis)vaardigheden geleerd op het moment dat ze bij een meester aanklopten, en ze waren vaak enkel geïnteresseerd in gespecialiseerde of bijkomende technische kennis. Het bestaan van een uniforme leertermijn was dan zowel voor de meester als

²² B. De Munck, 'La qualité du corporatisme. Stratégies économiques et symboliques des corporations anversoises du XVe siècle à leur abolition', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 54.1 (2007), 116-144; idem, 'One counter and your own account. Redefining illicit labour in early modern Antwerp', *Urban History* 37.1 (2010), 26-44.

²³ W. Smits en Th. Stromback, *The economics of the apprenticeship system* (Cheltenham/Northampton 2001), hoofdstuk 2.

voor de leerling een probleem. Dat blijkt onder meer uit de vaststelling dat het gestandaardiseerde karakter van de meesterproef al gauw door de ambachtsgilden zelf werd omzeild en wel door te stipuleren dat de dekens ad hoc – in functie van de specialisering van de leerling in kwestie – konden beslissen welk stuk er precies zou moeten worden vervaardigd.²⁴

Hoe dan ook blijft het verre van zeker of er überhaupt een verband was tussen een verplichte leertermijn en hoogwaardige vaardigheden. Merkwaardig genoeg verdienden sommige ‘onvrije gezellen’ die, althans ter plaatse, geen leertijd hadden volbracht soms hogere lonen dan ‘vrije gezellen’ die wel een leertijd achter de rug hadden.²⁵ Eerder dan met het opleiden van leerlingen, lijkt economische groei in de Nederlanden gepaard te zijn gegaan met het aantrekken van reeds opgeleide lieden.²⁶ Dit vermoeden wordt bevestigd door een opmerkelijke voorwaarde die de Antwerpse autoriteiten verbonden aan de vestiging van de eerste ebbenhoutwerker in de stad rond 1600. In plaats van de betrokken ondernemer te verplichten lokale jongens op te leiden werd hem gevraagd reeds opgeleide ‘jongens’ mee te brengen of van elders aan te trekken.²⁷

Het verband tussen het bestaan van een ambachtsgilde en een hoge productkwaliteit blijft voorlopig eveneens hypothetisch, maar we kunnen er

²⁴ B. De Munck, ‘Skills, trust and changing consumer preferences. The decline of Antwerp’s craft guilds from the perspective of the product market, ca. 1500 – ca. 1800’, *International Review of Social History* 53.2 (2008), 197-233.

²⁵ B. De Munck, ‘Meritocraten aan het werk. Deregulering van de arbeidsmarkt bij de Antwerpse timmerlieden in de 18de eeuw’ in B. Blondé, B. De Munck en F. Vermeylen ed., *Doodgewoon. Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber Amicorum Alfons K.L. Thijs* (Antwerp 2005) 87-106; Stadsarchief Antwerpen (SAA), Gilden en Ambachten (GA) 4001, f. 53; 4030, f. 53r-v.

²⁶ Zie daarvoor twee standaardwerken over de textielsector: A.K.L. Thijs, *Van ‘werkwinkel’ tot ‘fabriek’. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de - begin 19de eeuw)* (Brussel 1987) o.m. 308-313; N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (Den Haag 1908) deel II, 40-104. Zie ook H. Deneweth, ‘Migration policies, social policies and labour market regulation. The case of the textile industries in sixteenth-century Bruges’, Paper at the VIIIth European Social Science History Conference, Gent (April 2010).

²⁷ SAA, GA 4334, f. 60; en 4335, 26 september 1605 (kopie). In Duitsland was het voor gezellen vaak verplicht een periode van stad tot stad te trekken. Sommige historici zien dat ‘Wandersysteem’ als bevorderlijk voor de transfer van technische kennis. Zie o.m. R. Reith, ‘Circulation of skilled labour in late medieval and early modern central Europe’ in: Epstein en Prak ed., *Guilds, innovation*, 114-142: 131-141.

alleszins niet omheen dat producten en productkwaliteit via ambachtsgilden werden gestandaardiseerd. Terwijl een meesterproef de vertrouwde met bepaalde technieken en standaarden kan hebben getest en gesanctioneerd, bestond er in de meeste ambachtsgilden een uitgebreid controlesysteem. De manier waarop dat werkte kon heel divers zijn, variërend van het recht van de dekens of keurmeesters om werkplaatsen te bezoeken en steekproefsgewijs controles uit te voeren tot en met de verplichting om elk afgewerkt product op de ambachtskamer ter controle voor te leggen alvorens het kon worden verkocht. Meestal ging dit controlesysteem gepaard met het gebruik van een collectief keurmerk, dat als bewijs fungeerde dat het product inderdaad volgens de afgesproken standaarden was vervaardigd en waarmee dus het genoemde probleem rond het gebrek aan informatie en vertrouwen werd opgelost.²⁸

Niettemin moet er ook bij deze economische logica een kanttekening worden geplaatst. Ook met betrekking tot productkwaliteit blijft het immers maar de vraag of en wanneer ambachtsgilden inderdaad voor een superieure kwaliteit zorgden. Voor er daarover, in een onderhandeling tussen koper en verkoper, een consensus kan worden bereikt, moet er eerst een overeenkomst zijn over hoe dat te 'meten' en welke criteria daarbij te hanteren.²⁹ Allereerst moet productkwaliteit met andere woorden worden 'geobjectiveerd', waardoor er toch weer een politieke dimensie om de hoek komt kijken. Wat voor ambachtsgilden uiteindelijk het verschil maakte was meestal een onzichtbare kwaliteit, namelijk de kwaliteit van de gebruikte grondstof. In de metaalnijverheid verwees het keurmerk naar het allooi, in de ledernijverheid naar het soort huid, en in de houtnijverheid naar het soort hout dat in de productie was gebruikt. Een hoge kwaliteit hing bijgevolg niet af van de vaardigheden van de ambachtsmeester, maar van zijn eerlijkheid. Daarmee raakt het economische aan het politieke perspectief. Eerlijkheid is immers een morele kwaliteit, die in het geval van de ambachtsmeesters verbonden was aan hun status als burger van de stad.

²⁸ B. De Munck, *Technologies of learning. Apprenticeship in Antwerp from the 15th century to the end of the ancien régime* (Turnhout 2007) 229-260.

²⁹ Ik baseer mij hier op de zogenaamde 'conventie-theorieën'. Voor een goede inleiding, zie: A. Orléan ed., *Analyse économique des conventions* (Parijs 1994); Ph. Batiou ed., *Théorie des conventions* (Nanterre 2001). Verder o.m. ook: F. Eymard-Duvernay, 'Conventions de qualité et formes de coordination', *Revue Économique* 40 (1989) 329-359; P.-Y. Gomez, *Qualité et économie des conventions* (Parijs 1994); en het dossier rond 'La qualité', in *Sociologie du Travail*, 44 (2002).

Aangezien burgerschap de eerste vereiste was om tot de organisatie toe te treden en ambachtsmeesters hun privileges meestal rechtvaardigden via de claim dat hun producten van hogere kwaliteit waren dan die van buitenstaanders, lijkt het in laatste instantie toch weer om exclusiviteit te draaien – zelfs al heeft het uiteindelijk ook geleid tot het oplossen van problemen in verband met informatieasymmetrie.³⁰

Ambachtsgilden en politieke modernisering

Ambachtsgilden zijn de jongste decennia niet alleen vanuit economische hoek gerehabiliteerd; ook hun politieke rol is grondig herzien. Traditioneel werden ze beschouwd als oligarchische en exclusieve bolwerken, waarvan de structuren en praktijken haaks stonden op ‘democratische’ waarden en normen. Nochtans werd hun ontstaan onder invloed van de Belgische historicus Henri Pirenne ooit gesitueerd in het kader van ‘democratische revoluties’ waarmee ‘het gemeen’ politieke rechten en vrijheden verwierf in hun strijd met het patriciaat.³¹ Aangezien dat patriciaat vaak bestond uit een economische elite van grote handelaars voor wie de betrokken ambachtswerkten, ging het daarbij om een politieke en tegelijk sociaal-economische emancipatie.³² Dat belet echter niet dat toen ook het beeld is ontstaan dat de ambachtsgilden in de vroegmoderne periode degenererden. Geleidelijk aan zouden ze niet enkel verworpen zijn tot exclusieve organisaties, maar zou in hun schoot ook een kloof tussen top en basis zijn ontstaan en zouden de bestuursfuncties in toenemende mate gemonopoliseerd geworden zijn door families en verwanten.

Sinds de ‘return of the guilds’ op de historische agenda is echter aangetoond dat ambachtsgilden op het einde van het ancien régime niet noodzakelijk relictten uit een bewogen en roemrijk verleden waren.³³

³⁰ B. De Munck, ‘Skills, trust and changing consumer preferences’.

³¹ G. des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904); L. Verriest, *Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424* (Brussel 1911).

³² H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Parijs 1917); Idem, *Histoire de Belgique. Tome II: Du commencement du XIVe siècle à la mort de Charles le Téméraire* (Brussel 1922) 28-74.

³³ Vergelijk J. Lucassen, T. De Moor en J.L. van Zanden ed., *The return of the guilds. International Review of Social History Supplements 16*. (Cambridge 2009).

Onderzoek heeft uitgewezen dat ze zich flexibel aanpasten aan de economische realiteit en dat ze de steeds complexere arbeidsrelaties en productie- en distributienetwerken niet in de weg stonden.³⁴ Vanuit het perspectief van sociale mobiliteit is geweest op enerzijds een grote kloof tussen norm en realiteit en anderzijds een zeer grote diversiteit.³⁵ Onderzoek naar het al dan niet opklimmen van leerlingen en gezellen naar de positie van meesters toont grote verschillen tussen zowel beroepsgroepen als steden.³⁶ Bovendien is intussen duidelijk geworden dat de ambachtsgilden op het algemene patroon van sociale mobiliteit een eerder kleine invloed hadden. Traditioneel werd er van uitgegaan dat de sociale drempels via de leertijd, de meesterproef en vooral de stijgende intredegelden stelselmatig werden verhoogd, maar recent is gebleken dat externe factoren vaak belangrijker waren. In de eerste plaats wordt daarbij

³⁴ Zie o.m. M. Sonenscher, *Work and wages. Natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge 1989); S. Kaplan en C. Koeppe ed., *Work in France. Representations, meaning, organization, and practice* (Londen 1986); C. Lis en H. Soly ed., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994); K.H. Kaufhold en W. Reinighaus ed., *Stadt und Handwerk in Mittelalter und früher Neuzeit* (Keulen 2000). Voor een recente synthese (met uitgebreide literatuurverwijzingen): J.R. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000).

³⁵ J.-P. Sosson, 'Les métiers: norme et réalité. L'exemple des Anciens Pays-Bas méridionaux aux XIVe et XVe siècles' in: J. Hamesse en C. Muraille-Samaran ed., *Le travail au Moyen Age. Une approche interdisciplinaire* (Louvain-La-Neuve 1990) 339-348; M. Boone, 'Les métiers dans les villes flamandes au bas Moyen Age (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', in Lambrechts en Sosson ed., *Les métiers*, 1-22; P. Stabel, 'Guilds in the late medieval Low Countries: myth and reality of guild life in an export-oriented environment', *Journal of Medieval History* 30 (2004) 187-212.

³⁶ Enkele recente studies rond sociale mobiliteit in het kader van ambachtsgilden J. Dambuyne, 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)' in: Lis en Soly ed., *Werken volgens de regels*, 51-105; idem, 'The guilds, social mobility and status in sixteenth-century Ghent', *International Review of Social History* 43 (1998) 31-78; H. Deceulaer, 'Guildsmen, entrepreneurs and market segments. The case of the garment trades in Antwerp and Ghent (sixteenth to eighteenth centuries)', *International Review of Social History* 43 (1998) 1-29; J. Dambuyne, 'Proletariseren in de corporatieve wereld? De doorstroommogelijkheden van gezellen in Vlaamse en Brabants ambachten', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 83.2 (2005), 367-397.

de nood aan kapitaal voor zelfstandige meesters genoemd, maar ook de nood aan vaardigheden kon belangrijk zijn.³⁷

Een meer frappante nieuwe wind komt evenwel uit de hoek van de politieke cultuur en het denken rond *civil society*. Tot een tweetal decennia geleden werd de politieke cultuur die wordt geassocieerd met burgerlijke vrijheden en een moderne publieke ruimte, stelselmatig gezocht buiten de traditionele corporatieve organen, bijvoorbeeld in de Parijse salons en de Londense clubs en *friendly societies*.³⁸ Onder invloed van Jürgen Habermas verbonden historici de moderne politieke cultuur aan een vrije pers, een vrije markt en een verenigingsleven dat door een ‘vrijwillig’ lidmaatschap (eerder dan gildendwang) werd gekenmerkt.³⁹ Dit verenigingsleven stond ook los van zowel het patriarchale gezin als het politieke bestel, waardoor het ambachtswezen daar inderdaad moeilijk mee in overeenstemming te brengen was. Ambachtsgilden maakten immers vaak deel uit van de lokale politieke structuren (vooral dan in regio’s waar ze vroeg waren ontstaan, zoals Vlaanderen en Brabant) en via de figuur van de meester was de private sfeer van het patriarchale gezien fundamenteel verweven met de publieke sfeer van de corporatieve organisatie.

Recentelijk wordt echter terug aangeknoopt bij de idee dat ambachtsgilden voor de betrokkenen belangrijke sociale en politieke functies vervulden. Dat gebeurde vooral onder invloed van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam, die een rechtstreeks verband ziet tussen de *civic culture* van de Italiaanse stadsstaten – die wordt belichaamd door gilden en broederschappen – en het middenveld in de hedendaagse, westerse

³⁷ Zie ook B. De Munck, *Technologies of learning*, deel II.

³⁸ Zie o.m. R.J. Morris, ‘Voluntary societies and British urban elites 1750-1850: an analysis’, *Historical Journal* 26 (1983) 95-118; P. Clark, *British clubs and societies, 1580-1800. The origins of an associational world* (New York 2000); G. Morton, B. de Vries en R.J. Morris ed., *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe* (Londen 2006); S.L. Hoffmann, ‘Democracy and associations in the long nineteenth century: toward a transnational perspective’, *Journal of Modern History* 75 (2003) 269-299.

³⁹ Kritische reflecties over het concept in J.A. Hall, ‘In search of civil society’ in: J.A. Hall ed., *Civil Society. Theory, history, comparison* (Cambridge 1995) 1-31; S. Khilnani, ‘The development of civil society’, in S. Kaviraj en S. Khilnani ed., *Civil society. history and possibilities* (Cambridge 2001) 11-32.

democratieën.⁴⁰ Ambachtsgilden en broederschappen zouden wederzijds vertrouwen en gedeelde waarden en normen genereren. In de schoot van deze zouden horizontale relaties ontstaan, eerder dan verticale. Er zouden democratische praktijken in worden geoefend, zoals het kiezen van een bestuur. Dit verenigingsleven zou bijgevolg aan de basis liggen van de moderne democratie, eerder dan er haaks op te staan. Hoe valt dit echter te rijmen met de zeer specifieke religieuze en politieke cultuur van de laatmiddeleeuwse broederschappen en gilden? Waren broederschappen niet doordrongen van religieuze en devotionele motieven en waren ambachtsgilden niet onlosmakelijk verbonden met zowel de patriarchale hiërarchie (via de figuur van de meesters die onder zijn dak leerlingen opvoedde) als het (vaak ondemocratische) politieke bestel?

Twee boeken – het ene met een grote klemtoon op religieuze aspecten, het andere rond politieke cultuur – zijn in het verdere debat van groot belang. Het eerste, en meest recente, is van Katherine Lynch, die middeleeuwse en vroegmoderne broederschappen in *Individuals, families, and communities in Europe* ziet als een soort plaatsvervangende families. Vertrekkende van de zogenaamde *nuclear hardship* thesise van Peter Laslett heeft Lynch het verenigingsleven verbonden aan gemeenschapsvormende processen in het algemeen en de nood aan wederzijdse hulp in het bijzonder. De centrale idee is dat mensen verenigingen oprichtten en er lid van werden bij gebrek aan voldoende sterke familiale verbanden in een stedelijke omgeving.⁴¹ De katholieke kerk was daarbij niet alleen van belang omdat ze bijdroeg aan een groter individualisme – wegens het dogma van de wederzijdse instemming bij het huwelijk – maar ook omdat ze zelf een geheel van artificiële families vormde – denk maar aan kloosters, begijnhoven en dergelijke meer. Misschien verklaart dit de sterke verwevenheid van devotionele praktijken en metaforen die naar de familiale sfeer verwijzen – in het bijzonder het begrip ‘broederschap’ (*confraternitas*) en aanverwanten – in middeleeuwse en vroegmoderne verenigingen. Aangezien

⁴⁰ R.D. Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton 1993); idem, *Bowling alone. The collapse and revival of American community* (New York 2000).

⁴¹ K.A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundation of Western Society* (Cambridge 2003); idem, ‘Behavioral regulation in the city: families, religious associations, and the role of poor relief’ in: H. Roodenburg en P. Spierenburg ed., *Social control in Europe, Volume 1, 1500-1800* (Columbus 2004) 200-219.

ambachtsgilden in de Nederlanden ofwel uit broederschappen groeiden, ofwel ook broederschapsfuncties vervulden en er dus in zekere zin mee samenvielen, stellen zich in het verlengde hiervan nieuwe vragen rond de rol ervan in het maatschappelijke middenveld.

Lynch zelf besteedt weinig of geen aandacht aan ambachtsgilden, maar Antony Black des te meer – zij het uitsluitend vanuit het politieke denken. In zijn boek *Guilds and civil society in European political thought* associeert Black ambachtsgilden met een denken dat rond *communities* draait. De zogenaamde gildenethiek zou volgens Black gebaseerd zijn op waarden als broederlijkheid, vriendschap en wederzijdse hulp. Daartegenover plaatst Black het concept *civil society*, dat hij verbindt met liberale ideeën rond persoonlijke vrijheid, juridische gelijkheid en individuele onafhankelijkheid. Op het eerste gezicht staat dit haaks op de gildenethiek, maar volgens Black bestaat wat wij verstaan onder *civil society* - ‘a nexus of relatively free individuals and groups without reference to the state’ - eveneens al sinds de twaalfde eeuw (in de steden) en bestonden beide waardesystemen eeuwenlang naast elkaar.⁴² Waar voorheen eerder sprake was van een overgang van het ene stelsel naar het andere, spreekt Black van een soort toe-eigening van de gildenethiek in de context van de vrije markt of de *civil society*:

the age-old value of mutual aid, which was fundamental to medieval guild sentiment, is here transposed and (...) becomes a central value for civil or market society itself.⁴³

De klemtoon ligt hier dus vooral op continuïteit en dat is ook bij Lynch het geval. Onder meer in haar verhaal rond de ontwikkelingen van armenzorg nuanceert Lynch heel erg de eerder geponeerde overgang van *private* naar *publieke* systemen, evenals de breuk waar de reformatie voor zou hebben gezorgd en de mogelijke overgang van een *confessioneel* naar een *civiek* model. In het model dat ze daar tegenover plaatst zijn *publieke* en *private* en *religieuze* en *civiele* elementen fundamenteel met elkaar verweven.

⁴² Zie ook A. Black, ‘Concepts of civil society in pre-modern Europe’: in Kaviraj en Khilnani ed., *Civil society*, 33-38: 33.

⁴³ Black, *Guilds and civil society*, 134.

Ambachtsgilden en het gemeenschapsleven

Op het eerste gezicht lijken er parallellen getrokken te kunnen worden tussen de visies van Lynch en Black enerzijds en onderzoek naar de ambachtsgilden en armenzorg in de Nederlanden anderzijds. Om te beginnen heeft onderzoek van Maarten Prak uitgewezen dat achttiende-eeuwse Amsterdammers zich in hun verzoekschriften aan de overheid vooral op hun statuut als individueel, politiek burger hebben verlaten, terwijl men in de Zuidelijke Nederlanden eerder verwees naar collectieve, wettelijke rechten.⁴⁴ Dit lijkt aan te geven dat organisaties die los stonden van de lokale politieke structuren inderdaad een soort *civil-societyattitude* ontwikkelden, terwijl meer een gildenethiek bleef heersen waar ambachtsgilden meer met de lokale politieke structuren verweven waren. Met betrekking tot de armenzorg zoals die in de schoot van ambachtsgilden werd georganiseerd, zijn er aanwijzingen dat armenzorg in het Noorden een veel geseculariseerder aangelegenheid werd.⁴⁵ Ten gevolge van de Reformatie en de afschaffing van broederschappen en de religieuze functie van ambachtsgilden zou de private armenzorg in het Noorden veel meer gemeen hebben gehad met een verzekeringsstelsel, terwijl in het Zuiden de religieuze component belangrijker bleef.⁴⁶

⁴⁴ M. Prak, 'Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds (18th c.)' in: M. Boone en M. Prak ed., *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes). Individual, corporate and judicial status in European cities (middle ages and early modern period)* (Leuven 1996) 255-280; M. Prak, 'Individu, corporatie en samenleving. De retoriek van de Amsterdamse gilden in de 18de eeuw' in: Lis en Soly ed., *Werelden van verschil*, 293-319; C. Lis en H. Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, 15de-18de eeuw' in: Lis en Soly ed., *Werelden van verschil*, 27-28.

⁴⁵ S. Bos, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system' in: Lis e.a. ed., *Craft guilds*, 174-193. Zie ook S. Bos, "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998); M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998) 49-90; M.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000. Vol. I: De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Amsterdam 2001).

⁴⁶ Bos, 'A tradition of giving and receiving'.

Niettemin moet ook deze op het eerste gezicht voor de hand liggende tegenstelling tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden worden genuanceerd. Recent onderzoek naar ‘armbussen’ – dat zijn gemeenschappelijke fondsen bedoeld voor armenzorg – heeft uitgewezen dat minstens al vanaf de zestiende eeuw ook in de Zuidelijke Nederlanden een verschuiving naar een verzekeringssysteem aanwezig was – met dien verstande dat het om een zeer ambivalente ontwikkeling ging.⁴⁷ De armbussen die in het zestiende-eeuwse Antwerpen door ambachtsgilden werden opgericht kunnen vanuit verschillende perspectieven worden benaderd. Op korte termijn kan de oprichting van armbussen gezien worden als een manier om meer inkomsten te genereren. De oprichting van een armenbus was niet meer dan het oormerken van bepaalde inkomsten voor hulp aan behoeftige leden. Dit ging bovendien gepaard met het voorschrijven van nieuwe intredegelden voor nieuwe meesters en van nieuwe jaarlijkse bijdragen van meesters, zodat de ambachtskas er uiteindelijk beter van werd. Op lange termijn kan deze evolutie gekaderd worden in een overgang van informele naar formele en bureaucratische mechanismen. Het oprichten van armbussen ging immers gepaard met het nauwgezet omschrijven van wie er van de bus kon genieten (meestal enkel de meester, in bepaalde omstandigheden ook de weduwe en kinderen) zodat anonieme regels in plaats van nabijheid en *face-to-facerelaties* beslisten over het recht op hulp. Voor zover daarbij enkel van de bus genoten kon worden door hen die ook hadden bijgedragen, kan de oprichting van armbussen inderdaad worden gezien als het ontstaan van een verzekeringssysteem, net zoals dit in de Noordelijke Nederlanden het geval was. Tegelijk bleef echter ook een soort verplichting bestaan eraan bij te dragen; meesters waren immers verplicht lid te worden en waren in principe ook degene die ervan genoten. Naar alle waarschijnlijkheid werd het systeem daarmee overigens exclusiever. Terwijl voorheen ook gezellen op de ambachtskas een beroep konden doen, was dat nu niet langer het geval.⁴⁸

⁴⁷ B. De Munck, ‘Fiscalizing solidarity (from below). Poor relief in Antwerp guilds between community building and public service’ in: M. van der Heijden en G. Vermeesch ed., *Serving the community. Public facilities in early modern towns of the Low Countries* (Amsterdam 2009) 168-193.

⁴⁸ Bos, ‘A tradition of giving and receiving’, 177. In het verlengde hiervan werden in het Zuiden misschien niet toevallig ook armbussen voor gezellen opgericht, die meer nog dan de armbussen van meesters fungeerden als verzekeringssystemen –

Fundamenteleer is echter de vaststelling dat de oprichting van de armbussen (in Antwerpen) deel uitmaakte van een transformatie waarbij broederschaps- en gelijkheidsidealen verdwenen terwijl formele mechanismen van inclusie en exclusie steeds belangrijker werden.⁴⁹ Die trend was al in de lange zestiende eeuw aan de gang. Voor 1450 was er van formele en gestandaardiseerde toegangsvereisten doorgaans geen sprake. Meestal werd van overheidswege gewoon gevraagd om aan de schepenen te melden wie de nieuwkomer precies was. Aan een vreemdeling werd soms gevraagd te demonstreren dat hij het vak kon. Wellicht bestond dus de mogelijkheid ad hoc een soort meesterproef te vragen als dat – bijvoorbeeld bij behoefte aan een gestandaardiseerde productkwaliteit – nodig werd geacht. Daarnaast waren er wellicht vooral maaltijden, traktaties en devotionele activiteiten vereist. Niet alleen bleven die lang bestaan, in de eerste geschreven regels inzake intredegeld is er over het algemeen ook sprake van betalingen in was of wijn. Wellicht werden die betalingen gebruikt voor die maaltijden en ceremoniële praktijken, of waren ze er alleszins een uitvloeisel van. Een gestandaardiseerde meesterproef en verplichte leertermijn bestonden aanvankelijk over het algemeen echter niet. Een verplichte leertermijn die voor iedereen hetzelfde was ontstond pas in de vijftiende eeuw; pas tussen de laatste decennia van de vijftiende eeuw en de eerste decennia van de zeventiende eeuw werd een gestandaardiseerde meesterproef – die eveneens moest worden vervaardigd ongeacht herkomst of antecedenten (uitgezonderd soms de meesterszonen) – verplicht gemaakt.⁵⁰

Uit veel gildenordonnanties blijkt bovendien een groeiende desinteresse voor collectieve en devotionele activiteiten. In toenemende mate werden boetes voorzien voor confraters die afwezig bleven op de missen voor de patroonheilige, de jaarlijkse processies en het begraven van

wegens het ontbreken van verplicht lidmaatschap en inmenging van de lokale overheid.

⁴⁹ B. De Munck, 'One counter and your own account'; idem, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', *Social History* 35.1 (2010), 1-20.

⁵⁰ Alvast de oprichting van meesterproeven lijkt in andere Zuid-Nederlandse steden in min of meer dezelfde periode te hebben plaatsgevonden. Voor Gent, zie J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002) 196-198; voor Mechelen: J. Laenen, *Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der Middeleeuwen* (Mechelen 1934) 289-290.

een medelid.⁵¹ Op lange termijn verdwenen geleidelijk aan zelfs de collectieve maaltijden op zich – of althans een deel ervan. De maaltijden die werden aangeboden door een toetredend lid werden van de zestiende eeuw af vervangen door financiële contributies aan de ambachtskas of armbus.⁵² Tekens van een gemeenschappelijke identiteit verdwenen intussen geleidelijk aan uit de voorschriften. Terwijl elk lid zeker tot in de vijftiende eeuw geacht werd het gildelid in bezit te hebben, zijn er geen verwijzingen naar ‘uniformen’ te vinden in de zeventiende en achttiende eeuw. Het verdwijnen ervan was wellicht niet geheel vreemd aan de parallelle evolutie waarbij de economische verschillen tussen de meesters toenam. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in het optrekken van de maxima op het aantal toegelaten gezellen per meester – tot bijvoorbeeld twaalf bij de schrijnwerkers en timmerlieden in Antwerpen – waardoor sommige meesters substantieel groter konden worden dan andere.

Kortom, al met al is het niet zo eenvoudig om de evoluties in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode te vatten met het concept civil society. Enerzijds lijkt er zich, gedeeltelijk in tegenstelling tot wat Black beweert, wel degelijk een overgang van een gildenethiek naar een soort civil society te hebben voorgedaan. Anderzijds leidt een focus op discontinuïteit eerder naar klassieke debatten – waaronder secularisering, staatsvorming en bureaucrativering, en proletarisering. De vaststelling dat een leertijd en een meesterproef in Antwerpen werden geïnstalleerd in een periode van steile demografische groei – van ongeveer 10.000 inwoners eind veertiende eeuw tot meer dan 100.000 in 1568 –, doet bijvoorbeeld vermoeden dat face-to-facemechanismen onder druk kwamen te staan. Daar komt bij dat de druk op de meesterstatus ten gevolge van veranderende arbeidsrelaties toenam. Meesters werkten steeds vaker in onderaanneming voor andere meesters, waardoor het onderscheid met loonarbeiders steeds kleiner werd.⁵³ Bovendien gingen grote handelaars zich steeds vaker als producenten gedragen. In plaats van de afgewerkte producten van meesters te kopen – in een koop- dan wel uitgeefstelsel – gingen ze zelf leerlingen, gezellen en zelfs meesters aanwerven om de producten meteen voor eigen rekening te laten maken. De meesters verzetten zich hier hevig tegen, omdat het hen reduceerde tot geproletariseerde en louter uitvoerende arbeiders. Voor hen bestond de oplossing erin grote handelaars een leertijd te laten doorlopen en

⁵¹ De Munck, ‘Fiscalizing solidarity’, 182-186.

⁵² Voorbeelden en referenties in De Munck, *Technologies*, 101-109.

⁵³ Zie o.m. Lis en Soly, ‘Subcontracting’.

een meesterproef te laten maken en dus eveneens meester te laten worden. Op die manier was niet alleen de productkwaliteit verzekerd, maar konden de ambachtlieden ook prat blijven gaan op hun exclusieve vermogen voor een goede kwaliteit te zorgen.⁵⁴

Mijn hypothese is bijgevolg dat structurele transformaties van demografische en economische aard een rol hebben gespeeld, maar daarnaast waren er uiteraard ook politieke transformaties aan de gang, vooral staatsvormingsprocessen en veranderingen in het politieke denken, evenals religieuze ontwikkelingen. Het gaat voorbij de opzet van dit essay om uit te maken welke transformaties precies van belang geweest zijn – verder vergelijkend onderzoek moet hier opheldering brengen – maar het ziet er alvast naar uit dat er in de toekomst opnieuw meer oog zal moeten zijn voor discontinuïteiten en evoluties in de vroegmoderne periode.

Conclusie

Mijns inziens kwamen ambachtsgilden als formele instellingen vooral tot stand in antwoord op sociale uitdagingen, eerder dan economische. Via formele regels werden informele gebruiken voor het opnemen van nieuwe leden in de groep, en dus voor het verdelen van middelen en winsten, aan een veranderende maatschappelijke context aangepast. Voor zover een oprichting daarbij een soort overgang was van een (informeel) broederschap naar een juridisch of bureaucratisch instrument, valt er zelfs iets voor te zeggen dat het al een teken van degeneratie was, omdat het in zekere zin wijst op het falen van informele processen en face-to-facerelaties. In ieder geval veranderden ambachtsgilden fundamenteel van aard in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode – zelfs in die mate dat het onduidelijk is vanaf wanneer we nu eigenlijk van de oprichting van een ambacht kunnen spreken en wat dat precies betekende. Onderzoek dient daarom niet alleen verder te gaan dan theoretische modellen. Ook het kwantitatieve verband tussen het aantal ambachtsgilden enerzijds en economische en politieke variabelen anderzijds is te beperkend als analyse. De inzet is de fundamentele aard van die organisaties zelf, evenals de relatie die individuen ermee onderhielden.

⁵⁴ De Munck, 'La qualité du corporatisme'; idem, 'Skills, trust and changing consumer preferences'; idem, 'One counter and your own account'.

Voor zover de huidige stand van het onderzoek toelaat er uitspraken over te doen, ziet het er naar uit dat ambachtsgilden in de (Zuidelijke) Nederlanden tegen de eerste helft van de zeventiende eeuw vooral juridische instellingen werden, die van belang waren voor de regulering van de arbeidsmarkt en het omschrijven van de status van meester. Hierin waren de sociabiliteit en de broederschaps- en gelijkheidsidealen tanende.⁵⁵ Veel gebruiken bleven tot in de achttiende eeuw bestaan en voor sommige groepen bleven ze wellicht ook belangrijk. Toenemende sociale spanningen binnen de betrokken beroepsgroepen, interne conflicten en een afnemende religiositeit zorgden er echter voor dat er op lange termijn niettemin een significante erosie van de sociabiliteit aan de orde was.⁵⁶ De meest recente perspectieven, of die nu vertrekken van de *new institutional economics* (en speltheorieën) of het denken rond civil society (en de publieke ruimte) hebben echter in een wat a-historisch beeld geresulteerd. Zowel vanuit politiek als vanuit economisch perspectief is de klemtoon verschoven naar de middeleeuwen, maar paradoxaal genoeg heeft dat er net voor gezorgd dat historische transformaties op lange termijn naar de achtergrond verdwenen. Zonder twijfel heeft dit voor een zekere dynamiek in het onderzoek gezorgd, maar in de toekomst zal opnieuw naar lange termijn transformaties moeten worden gezocht. Concepten en modellen blijven daarbij belangrijk, maar dan vooral om de concepten en modellen zelf te historiseren en historische ontwikkelingen aan de oppervlakte te brengen die zonder die concepten onzichtbaar zouden blijven. In het verlengde daarvan dienen historici steeds de verwevenheid te zien tussen sociaal-politieke en economische dimensies.

Onderzoek naar de Lage Landen biedt alvast interessante aanknopingspunten. Vanuit economisch perspectief dringt zich verder onderzoek op naar de op lange termijn veranderende relatie van corporatieve organisaties met enerzijds de markt en anderzijds de private sfeer van het gezin. Onderzoek naar de positie van leerlingen op de werkvloer en onder het dak van de meester lijkt er op te wijzen dat een meester geleidelijk aan minder als plaatsvervangend vader optrad. In de zeventiende en achttiende eeuw woonden leerlingen niet alleen steeds

⁵⁵ A.K.L. Thijs, 'Religion and social structure; religious rituals in pre-industrial trade associations in the Low Countries' in: Lis e.a. ed., *Craft guilds*, 162 en 171-173.

⁵⁶ Cf. F. Verleysen, *Het hemelse festijn. Religieuze cultuur, sociabiliteit en sociale relaties in de corporatieve wereld van Antwerpen, Brussel en Gent (ca. 1585 - ca. 1795)*, ongepubliceerd proefschrift VUB (Brussel, 2006).

minder vaak bij hun meester in, ze verzetten zich ook tegen het doen van huishoudelijke taken en stonden erop dat ze voltijds leerden. De relatie tussen leerling en meester werd dus zakelijker van aard, terwijl opvoeden en opleiden van elkaar gescheiden raakten. Wat de aard van de betrokken organisaties betreft, wijst dit er bovendien op dat de publieke ruimte van de ambachtsgilden gescheiden raakte van de private ruimte van de patriarchale familie. Dat blijkt ook uit de toegangsvoorwaarden van meesterszonen, die op lange termijn een evolutie doormaakten van een situatie waarin ze als het ware als lid werden geboren (ze dienden geen leertijd en meesterproef te doen en geen inkomgelden te betalen) naar een situatie waarin ze nagenoeg aan dezelfde voorwaarden diende te voldoen als buitenstaanders (inclusief hogere inkomgelden).⁵⁷ In Antwerpen werden ambachtsgilden met andere woorden formele structuren die het economische gebeuren reguleerden maar die nog weinig gemeen hadden met de van familiale metaforen doordrongen broederschappen. Geleidelijk aan werden ze wellicht ook vreemder aan het marktgebeuren, wat zou kunnen verklaren waarom ze in toenemende mate als een belemmering werden gezien.

Vanuit een politiek perspectief stelt zich op lange termijn bovendien de vraag naar de relatie van de ambachtsgilden (en hun meesters) met de stedelijke context. Door het verplichte burgerschap voor meesters was lidmaatschap innig verweven met de stedelijke gemeenschap, maar het is met de huidige stand van het onderzoek niet helemaal duidelijk in hoeverre, waarom en voor wie dat precies belangrijk was. Duidelijk is dat ambachtslieden zichzelf graag zagen als de ruggengraat van de stedelijke samenleving en dat dit verbonden was met het cultiveren van hun superieure vaardigheden en productkwaliteit. Ook hun keurmerken verwezen immers zeer expliciet naar de stedelijke context (meer bepaald de stedelijke wapenschilden). Op de in de publieke ruimte prominent aanwezige altaarstukken en vaandels waren verwijzingen naar het productieproces nooit veraf.⁵⁸ Dit is althans duidelijk geworden in onderzoek naar de Zuidelijke Nederlanden, waar de klemtoon op collectieve

⁵⁷ De Munck, 'From brotherhood community to civil society?', 5-9.

⁵⁸ B. De Munck, 'The agency of branding and the location of value. Trade marks and monograms in early modern tableware industries', Paper voor de sessie 'Brand, imitation, counterfeiting and economic development' at the XVth World Economic History Congress, Utrecht, 2-7 Augustus 2009.

representaties ligt.⁵⁹ In de Noordelijke Nederlanden wijst recent onderzoek echter voornamelijk op de participatie van individuele burgers. Daar zou de grote autonomie en politieke invloed van steden er vooral voor hebben gezorgd dat burgers relatief betrokken en solidair waren. Onder meer de rechten en plichten verbonden aan het burgerschap zouden actieve participatie in de hand hebben gewerkt.⁶⁰ Hebben we hier te maken met verschillende onderzoekstradities of is er meer aan de hand? In hoeverre gaat het om chronologische verschillen, eerder dan verschillen tussen noord en zuid? Verder onderzoek zal hierover uitsluitsel moeten brengen.

Dat onderzoek zal zoveel mogelijk comparatief moeten worden opgevat, met dien verstande dat er ook over moet worden gewaakt regionale verschillen of verschillen tussen steden niet te verwarren met chronologische verschillen. Aandacht voor lange termijntransformaties kan helpen vermijden dat we chronologisch van elkaar verschillende ‘gouden eeuwen’ met elkaar vergelijken en dat we blijven denken in termen van teleologische verschillen tussen meer of minder ‘modern’.

⁵⁹ J. Dambruyne, ‘Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands’ in: Lis e.a. ed. *Craft guilds*, 194-223; B. De Munck, ‘Erfgoed is van alle tijden. Ambachten en hun beeldcultuur in het Ancien Régime’ in: A. Vandewalle ed., *Te wapen! Heraldiek, teken van gezag en identiteit* (Brugge 2004) 29-45.

⁶⁰ M. Prak en J.L. van Zanden, ‘Tax moral and citizenship in the Dutch Republic’ in: O. Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Aldershot 2009) 143-166. Ook: idem, ‘Towards an economic interpretation of citizenship. The Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states’, *European Review of Economic History* 10 (2006) 111-145.